

УДК 316.74:80

Микола Гоманюк*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили***Mykola Homanyuk***Ph.D. in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology at Petro Mohyla Black Sea State University*

СОЦІАЛЬНО-ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ВАРІАНТУ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ

Політичні зміни в Україні призвели до змін у мовному просторі, в тому числі й російськомовному. Російська мова в Україні та російська мова в Російській Федерації розвиваються в напрямку формування російського та українського варіантів цієї мови. У статті представлений аналіз окремих прикладів, що вказують на виникнення нового соціолінгвістичного та соціально-політичного феномену сучасного українського суспільства.

Ключові слова: український варіант російської мови, соціально-комунікативна система, політичні зміни.

Political changes in Ukraine have led to changes in the linguistic space, particularly in that its part that is related to the Russian language. The Russian language in Ukraine and the Russian language in the Russian Federation are gradually separating from each other towards formation of 'Russian Russian' and 'Ukrainian Russian' versions. The article provides analysis of social and political examples being an evidence of appearance and development of a new social and linguistic and social and political phenomenon in the Ukrainian society.

Keywords: Ukrainian variant of Russian language, social-communication system, political changes.

Политические изменения в Украине привели к изменениям в языковом пространстве, в том числе и русскоязычном. Русский язык в Украине и русский язык в Российской Федерации развиваются в направлении формирования русского и украинского вариантов этого языка. В статье приведен анализ отдельных социально-политических примеров, указывающих на возникновение нового социолінгвістического и социально-политического феномена современного украинского общества.

Ключевые слова: украинский вариант русского языка, социально-коммуникативная система, политические изменения.

Протягом існування незалежної української держави мовна проблема залишалася «болючим питанням» української політики. Поки державні діячі та партійні ватажки сперечалися про доречність і соціально-політичні наслідки зміни статусу російської мови, сам об'єкт дискусії невпинно змінювався, набував таких рис, що дають підстави говорити про виникнення українського варіанту російської мови. Проте, якщо зараз факт існування «American

English» або аргентинського та чилійського варіанту іспанської мови не викликає сумнівів, то словосполучення «українська російська» або «український варіант російської мови» як в українському науковому дискурсі, так і в інформаційному просторі зустрічається доволі рідко.

Дослідження цього соціально-лінгвістичного феномену є перспективним як з наукової точки зору (оскільки в цьому випадку дослідник може безпосередньо спостерігати на-

родження нової соціально-лінгвістичної системи), так і з точки зору практики, оскільки результати дослідження могли б дати можливість вийти з глухого кута, яким стало мовне питання в сучасному українському суспільно-політичному житті.

Коло соціолінгвістичних методів досліджень концентрується навколо різних впливів соціального середовища на мову та мовну поведінку людей. В соціолінгвістиці широко використовується результати спостережень, аналіз письмових джерел, масові опитування, які дозволяють встановити соціальну обумовленість мови, різних мовних явищ, змін у мовному середовищі [1]. Аналізуючи варіативність мови, соціолінгвістика намагається встановити соціальні детермінанти використання того чи іншого варіанту мови.

Проблемам особливостей розвитку і функціонування російської мови в Україні (УРСР), інтерференції української та російської мов тощо приділялося чимало уваги у філологічній науці ще за радянських часів. Широко відомими у цій сфері є праці І. Білодіда, Г. Їжакевич, Т. Чорторизької. Красномовними є назви їхніх найбільш відомих праць: «Культура російського мовлення на Україні», «Розвиток національно-російської двомовності», «Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу» тощо [2, 8].

Питаннями варіативності російської мови безпосередньо в незалежній Україні займалися вчені як України, так і Росії. У сучасній українській науці проблема лінгвістичного статусу російської мови в Україні привертає увагу переважно вчених-мовознавців (цей дискурс заслуговує окремого соціологічного та політологічного аналізу). На даний момент в Україні функціонує декілька наукових мереж, що відстоюють протилежні позиції в цьому питанні. Група прибічників (активних і поміркованих) «українського варіанту російської мови» складається переважно з кримських учених – О. Рудякова, Ю. Дорофєєва, Л. Москаленко та ін. [4, 10, 13]. Позицію кримських учених активно критикують такі науковці, як Є. Степанов, Є. Тітаренко, Л. Бессонова та ін. [15, 16, 17], які відстоюють статус регіолекту (територіального койне)¹ російської мови в Україні. Прихильники українського койне російської мови, наприклад Є. Степанов, займають

також активну політичну позицію, звинувачуючи представників кримської групи у «сецесіонізмі² в етномовному середовищі», тобто намірах опосередковано заявити про виділення нової нації зі складу російської шляхом виокремлення національного варіанту мови [15].

Прибічники вищевказаних ідей мають як однодумців, так і опонентів серед філологів у Росії та інших країнах СНД. До прихильників російської як полінаціональної мови, тобто такої, «що має декілька центрів розвитку, в яких формуються національні варіанти з власними нормами, власними мовними процесами і з рівноправним статусом» [7], можна віднести казахського вченого Є. Журавльову, російського О. Ровнову та ін. [7, 10, 15].

У наведених працях перелічених учених чимало уваги приділяється соціальним та політичним факторам впливу на російську мову в Україні, проте увага в них переважно зосереджена саме на мовознавчих аспектах функціонування мови (мов). У їхніх працях бракує ґрунтового аналізу соціально-політичних чинників виникнення, існування та розвитку українського варіанту російської мови.

Метою статті є аналіз проявів, що вказують на наявність процесів виникнення та розвитку нового соціально-лінгвістичного і соціально-політичного феномену сучасного українського суспільства – «української російської мови», а також обґрунтування соціальної ролі цього варіанту російської мови у суспільному житті України.

Після проголошення незалежності в колишніх республіках СРСР почали формуватися власні, окремі «мовні спільноти – сукупності людей, об'єднаних спільними соціальними, економічними, політичними та культурними зв'язками, що виконують у повсякденному житті безпосередні та опосередковані контакти один з одним та з різними соціальними інститутами за допомогою однієї або різних мов, розповсюджених у цій спільноті» [1].

Подальший політичний та адміністративний розвиток новоутворених республік характеризувався розходженням з радянським взірцем у напрямку формування власної соціально-політичної та адміністративної структури. Це призвело до того, що російська мова на початку ХХІ ст. опини-

1 Сутність регіонального (територіального) койне полягає в тому, що воно, маючи одну мовну базу, слугує різним діалектним і/або національним групам, що разом проживають на обмеженій території, в якості загального вербального засобу комунікації [16].

2 Сецесіонізм найчастіше трактується як політичний рух, спрямований на вихід частини території держави з її складу (сецесію) з метою формування нової незалежної держави або приєднання до вже існуючої. У більш ширшому сенсі сецесіонізм розуміється як відділення і утворення нового і в інших сферах соціального життя.

лася в достатньо різних соціально-політичних умовах передусім в Росії, Україні, Білорусі, Казахстані та Молдові³ (включаючи Придністровську Молдавську республіку), що не могло не позначитися на її існуванні. І хоча полінаціональний⁴ характер російської мови тільки починає вивчатися і ще не є загальноприйнятим, соціально-політичні умови існування російської мови свідчать про рух у напрямку формування національних варіантів російської мови. Адже саме спільність суспільного життя є основним фактором формування мовних спільнот і, відповідно, мов. Про це говорить хоча б відповідний дискурс серед мовознавців на теренах СНД [10, 15]. Як свідчать наведені нижче лінгвістичні приклади, в Україні триває процес формування соціально-комунікативної системи, що складається з кодів та субкодів даного мовного середовища і знаходиться з ним у відповідних функціональних відносинах. Функціональні відносини між компонентами соціально-комунікативної системи на тому чи іншому етапі формують мовну ситуацію, що є характерною для цієї спільноти.

Наведемо деякі приклади, що характеризують соціально-комунікативну систему в Україні. Важко уявити сучасне політичне життя і, відповідно, сучасну українську політичну мову без словосполучення «територіальна громада», в тому числі у російській вимові та написанні. Дослівний переклад має певні труднощі – перекладати його як «территориальная община» було б неправильно, через те, що слово «община» має зовсім інші історичні і, відповідно, соціально-політичні конотації. У результаті словосполучення «территориальная громада» прижилося в «українській російській» мові в оригінальному вигляді й ні у кого не викликає нарікань, оскільки воно виконує конкретні комунікативні функції.

Аналогічною є ситуація зі словосполученням «городской голова». Воно широко вживається в сучасній «українській російській» мові, і його використання є нормативним, у тому числі в офіційних документах чи ви-

ступах громадських лідерів. Сьогодні тільки в Україні мера міста іменують «міським головою» (в Росії посада міського (городского) голови зникла у 1917 р. і відновилася в сучасній Росії у терміні «председатель»).

Іншим прикладом таких політичних та адміністративних кодів є сфера вжитку акронімів. Вживання акронімів, утворених від словосполучень іноземного походження, в російській та українських мовах має дві традиції. Частина їх перекладається, і акронім вживається вже після перекладу назви відповідної інституції, державного утворення тощо, наприклад, ООН, ЄС, США, а частина вживається після транслітерації, наприклад, НАТО, ЮНЕСКО, ОПЕК. Для «української російської» характерним є вживання акронімів, які відносяться до українських соціально-політичних інституцій у другий з цих способів – шляхом «транслітерації» з української кирилиці на російську. Говорячи про ЦВК (Центральна виборча комісія) або КВУ (Комітет виборців України) носій «української російської», швидше за все, не буде вживати властиві акроніми ЦИК (Центральная избирательная комиссия) чи КИУ (Комитет избирателей Украины). Ці політичні назви набувають характеристик власних імен у новій мовній системі і призводять до виникнення похідних слів – «кавеушник», «цефекашний» тощо.

Внаслідок соціальних змін суттєві лінгвістичні зсуви відбуваються в окремих сферах суспільного життя. В Радянському Союзі наукова термінологія, зокрема природнича, у російській і українських мовах розвивалася (окрім часів радянської політики «коренізації» у 1920-х роках) за єдиним взірцем, тому фонетично вона майже збігалася (принаймні, мала спільні корені). Проте приклад хімічної науки свідчить, що після проголошення незалежності шляхи української та російської хімічної термінології дещо розійшлися. Прийнятий у 1995 році новий стандарт вживання назв хімічних елементів і простих речовин вилучив з обігу традиційні українські назви хімічних елементів (не простих речовин!) – водень, кисень, азот, миш'як тощо та запровадив латинізовані назви – відповідно, гідроген, оксисен, нітроген, арсен [5]. Нові назви хімічних елементів на території України перейшли в «українську російську» хімічну мову і стали частиною загальної української соціально-комунікативної системи, відповідно, залишившись без змін у «російській російській» хімічній мові.

Тенденції соціально-політичного розвитку говорять про те, що спеціалізовані

3 Комп'ютерна програма Microsoft Word пропонує користувачам 18 варіантів англійської мови (від англійська (Індія) до англійська (Ямайка)), 20 варіантів іспанської, 6 – китайської, 5 – сербської, 2 – італійської, 2 – португальської і 2 – російської мов (російська (Росія) і російська (Молдова)). Чомусь саме молдавський варіант російської мови видався програмістам компанії Microsoft найбільш відмінним від «російської російської».

4 Полінаціональною називають мову, яка усвідомлюється і використовується декількома націями як національна [16]. Наприклад, англійська, німецька, французька, суахілі, португальська, арабська, іспанська тощо.

словники швидше за все будуть розвиватися у бік термінологічного розходження, що згодом призведе до розходження між російською мовою в Україні та і російською мовою в Росії.

Подібні зсуви відбуваються і в інших вимірах. Прикладом може бути прийменник «в» по відношенню до України. Вираз «в Україні» став граматичною ознакою демократизації суспільства в СРСР у 80-х роках ХХ сторіччя. Вживання «в» і «на» по відношенню до України до граматичних норм має опосередковане відношення, вибір відповідного прийменника носить, на нашу думку, виключно політичний характер. Для сучасної «російської російської» мови (принаймні тієї, що вживається у ЗМІ) властивим є вираз «на Україне», що відбиває ставлення до України, як до території, що є або була інтегральною частиною цілого. Для «української російської» нормою є «в Україне», що відбиває ставлення до України як до незалежної держави.

Звичайно, варіативність російської мови в Україні проявляється не тільки у сфері політико-адміністративної термінології. Існує багато лексичних, фразеологічних, фонетичних та інших прикладів зі сфери повсякденного життя. Цим питанням приділено чимало уваги в працях мовознавців. Але тут ми зустрічаємося ще з одним соціолінгвістичним феноменом – просторіччям, діалектами, народно-розмовною мовою, тобто усною некодифікованою сферою загальнонаціональної мовної комунікації.

Слабкість дискурсу «української російської» в Україні може пояснюватися «конкуренцією» з «суржиком» – формою української/російської мови, що існує на принципах індивідуального порушення мовних засад внаслідок довгострокової україно-російської мовної інтерференції, що передбачає множинні порушення норм. Це «протистояння» ускладнюється тим, що, незважаючи на те, що сфера вживання «суржику» обмежується переважно сімейними та побутовими ситуаціями, «суржик» протягом останніх двох десятиліть рухається у бік визнання, принаймні, в художній літературі та сучасному театрі. Якщо у те, що «українська російська» є, мало хто вірить, то існування суржику на форумах ніхто не заперече. Нині суржиком «балакають» вже не тільки на селі, суржиком співають, пишуть популярні книжки, серед яких твори Лєся Подерев'янського, Б. Жолдака та ін., створюють п'єси, які ставлять як в Україні, так і за кордоном (Н. Ворожбит, Д. Гумений), а про головного героя А. Данилка годі й говорити [6, 12].

Суржик або «українська російська»? Навколо цього питання точилася найбільш розгорнута дискусія (на 26 сторінок!) на одному з найбільш потужних лінгвістичних інтернет-форумів [14]. Один з авторів зазначив, що «суржиком» у більшості випадків називають варіант мови, що несе в собі не тільки великі обсяги як української, так і російської лексики, а також чимало лексики, не характерної для літературної норми обох мов. А «російська мова України – це принципово інше явище. В цьому випадку мова йде про ту форму, якої російська мова набуває в Україні, отримуючи специфічні елементи лексики і граматики, а також фонетики, залишаючись при цьому російською мовою», – пише один з дискутантів [14].

На відміну від суржику, розвиток «української російської» мови відбувається і відбуватиметься внаслідок соціально-політичних змін, про що свідчать наведені вище приклади. Саме політичні, адміністративні, культурні (у широкому сенсі слова) зміни, а не мовна інтерференція підготовуватиме його словникову і нормативну базу.

Наразі існування «української російської» мови не вважається за загальноприйнятий факт як у науковому середовищі, так і серед широкого загалу. Принаймні в електронному інформаційному просторі, що вирізняється своєю гнучкістю, його існування підтверджується лише в поодиноких публікаціях і то виключно гіпотетично. Проте факт того, що одна з публікацій на цю тему [11] була одразу передрукована у низці інтернет-видань, свідчить про те, що до появи цього феномену українське суспільство є фактично підготовленим. Натомість чергова публікація на цю тему (вже у друкованих ЗМІ) [3] викликала жваву дискусію, в якій вже представники національно орієнтованої інтелігенції зайняли критичну позицію [9], часто вбачаючи у прихильниках «української російської» мови «п'яту колону». Тобто, незважаючи на факти заперечення існування «української російської», сам дискурс існує, і він розвивається передусім у політичній площині.

Соціальна зумовленість будь-якої мови є незаперечним фактом. Враховуючи те, що соціальне-політичне життя як в Україні, так і в мовній метрополії (відносно рідної мови майже половини українців) – Росії, не стоїть на місці, відмінності у соціально-комунікативних системах обох держав будуть тільки накопичуватися. Відомо, що темпи мовного розвитку суттєво відстають від темпів розвитку суспільства [1], проте вже зараз є підстави говорити, що одним з на-

прямків розвитку російської мови в Україні є розвиток у бік створення українського варіанту російської мови. Звичайно, визнання існування «української російської» на певному етапі може стати суто політичним питанням, зрештою більшість модерних мов пережили цей етап.

«Українська російська» мова може мати значний соціально-політичний потенціал. Передусім, на нашу думку, її існування дозволяє уникнути ситуації жорстокого протиставлення: або українська, або російська. Попри нарікання як з боку націоналістично налаштованих сил, так і з боку прихильни-

ків російського вектору розвитку України, «українська російська» мова може бути національним продуктом. Звідси підтримка «української російської» мови, «української російської» літератури, освіти «українською російською» тощо не буде означати підтримки мови і, відповідно, політики сусідньої держави. Зрозуміло, що така постановка питання є полемічною і потребує подальшого поглибленого вивчення, що набуває особливої актуальності в умовах прийняття мовного закону, який викликав далеко не однозначну реакцію української громадськості.

Література

1. Беликов В. И. Социоллингвистика : учебник [для студ. вузов] / В. И. Беликов, Л. П. Крысин. – М. : Рос. гос. гуманитар.ун-т, 2001. – 439 с.
2. Белодед И. К. Русский язык как источник обогащения языков народов СССР / И. К. Белодед, Г. П. Ижакевич, Т. К. Черторижская. – К. : Радянська школа, 1978. – 182 с.
3. Гоманюк М. Ukrainian Russian / Микола Гоманюк // Український тиждень. – №5. – 30 листопада 2007 р. – С. 24–25
4. Дорофеев Ю. В. Национальные варианты русского языка / Ю. В. Дорофеев // Лингво-дидактика. Социоллингвистика. Языки мира. К 90-летию со дня рождения академика И. Ф. Протченко / Учреждение Российской академии наук, Институт языкознания РАН. – М. : Сов. писатель, 2008. – С. 101–115.
5. Елементи хімічні та речовини прості. Терміни та визначення основних понять. Умовні позначення: ДСТУ 2439-94. [Чинний від 1995-01-01]. – К. : Державний комітет стандартизації, метрології та сертифікації України, 1995. – С. 19 – (Національний стандарт України).
6. Жолдак Б. Антиклімакс : [оповідання] / Богдан Жолдак. – К. : Факт, 2001. – 208 с.
7. Журавлева Е. А. Вариативность как основной признак мировых языков / Е. А. Журавлева // Георусистика. Первое приближение : сб. науч. ст. / под ред. А. Н. Рудякова. – Симферополь : Антиква, 2010. – С. 29–39.
8. Іжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу / Г. П. Іжакевич. – К. : Наукова думка, 1969. – 303 с.
9. Масенко Л. Асиміляційний ланцюг // Український тиждень. – № 6. – 7 грудня 2007 р. – С. 29.
10. Москаленко Л. С. Русско-украинская интерференция и проблемы языкового варьирования / Л. С. Москаленко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство». – 2011. – Вип. 17. Т. 2. – С. 36–42.
11. Пасюта С. Украинский русский язык? [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.experts.in.ua/inform/smi/detail.php?ID=16720>. – Назва з екрану.
12. Подерев'янський Л. Герой нашого часу : [п'єси]. – Лесь Подерев'янський. – Львів : Кальварія, 2000. – 165 с.
13. Рудяков А. Н. Георусистика – русистика XXI века / А. Н. Рудяков // Георусистика. Первое приближение : сб. науч. ст. / под ред. А. Н. Рудякова. – Симферополь : Антиква, 2010. – С. 8–21.
14. Русский язык. Диалектология. [Електронний ресурс]: Лингвистический форум. – Режим доступа : <http://lingvoforum.net/index.php/board,402.50.html>. – Заглавие с экрана.
15. Степанов Е. Н. Русский язык в контексте социально-политических процессов современной Украины [Електронний ресурс] : Фонд Русский мир. – Режим доступа : <http://www.russkiymir.ru/russkiymir/ru/analytics/article/news0019.html>. – Заглавие с экрана.
16. Степанов Е. Н. Национальные варианты русского языка или русские территориальные койне? [Електронний ресурс] : Електронний архів-репозитарій Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Режим доступа : <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/1542>. – Назва з екрану
17. Теркулов В. И. Национальный язык, национальный вариант языка – где правда? В. И. Теркулов // Русский язык, литература и культура в школе и вузе. – 2010. – № 6 – С. 47 – 51.